

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ

О.І. Шкуратов

*кандидат економічних наук, старший науковий співробітник
завідувач відділу економіки природокористування в агросфері*

Інститут агроєкології і природокористування НААН

Обґрунтовано методологічні основи формування системи екологічної безпеки в аграрному секторі економіки, що передбачають сукупність підходів, методів, теорій, які визначають цільове призначення практичних результатів дослідження. В статті обґрунтовано систему екологічної безпеки в аграрному секторі, на відміну від традиційного уявлення, представлено як сукупність елементів (суб'єкти, об'єкт, цілі, завдання, принципи, організаційна структура тощо) та взаємопов'язаних підсистем: інформаційно-аналітичної, забезпечувальної, функціонально-інструментальної, результативно-цільової.

Ключові слова: *екологічна безпека, методологія, система, підсистема, аграрний сектор економіки, концепція, підходи.*

.....

Унаслідок впровадження в сільському господарстві України інтенсивних методів аграрного виробництва, орієнтованих суто на економічний розвиток, відбулося порушення екологічної рівноваги між господарською діяльністю й агроєкосистемами. Наслідком цього є прояв деградаційних процесів у агроєкосистемах, які безпосередньо впливають не тільки на навколишнє природне середовище, а й на здоров'я людини і її життєдіяльність загалом. Насамперед така ситуація пояснюється відсутністю ефективно діючих інструментів у сфері екологічного управління, забезпечення екологічної безпеки та збалансованого розвитку агроєкосистем, орієнтованих на узгоджене розв'язання економічних і екологічних проблем у сільському господарстві. Для узгодження екологічних та економічних інтересів аграрного природогосподарювання необхідним є реформування системи мотивацій, зміна механізму управління економічним розвитком, органічною складовою якого повинна стати стратегія забезпечення екологічної безпеки в сільському господарстві. З огляду на це, необхідним є подальше вдосконалення теоретичних підходів та методологічних засад формування ефективної системи організаційно-економічного забезпечення екологічної безпеки в аграрному секторі України.

Фундаментальні дослідження проблем забезпечення екологічної безпеки отримали широке висвітлення в економічній науці. Серед визнаних учених, які зробили вагомий внесок у вивчення цих проблем, слід відзначити Е. Альфреда, К. Гофмана, Ф. Кене, Р. Коуза,

Д. Медоуза, Ю. Одума, Н. Реймерса, К. Ріхтера, Дж. Форестера та ін. Їх теоретичні надбання набули подальшого розвитку у наукових працях вітчизняних вчених, зокрема О.Ф. Балацького, В.А. Голяна, І.К. Бистрякова, Б.В. Буркинського, Л.М. Грановської, Л.В. Жарової, Н.В. Зіновчук, О.Ф. Савченка, М.С. Самойлік, С.К. Харічкова, О.В. Прокопенко, П.М. Скрипчука, Є.В. Хлобистова. У роботах згаданих учених досліджено сутність поняття «екологічна безпека», визначено основні загрози екологічній безпеці, принципи її забезпечення та низку інших важливих теоретико-методологічних положень. Теоретико-методичним засадам вдосконалення інструментарію екологічно-збалансованого розвитку аграрного сектора економіки присвячено роботи О.М. Бородіної, І.І. Вініченка, Є.В. Мішеніна, Л.І. Моклячук, А.М. Стельмащука, П.Т. Саблука, О.В. Ульянченка, О.І. Фурдичка, М.Х. Шершуна та ін.

Однак незважаючи на значний обсяг теоретичних і методологічних досліджень, низка питань, що стосуються проблем організаційно-економічного забезпечення екологічної безпеки в аграрній сфері, досі залишаються не всебічно опрацьованими. Загалом, відсутність системного підходу до розв'язання проблем організаційно-економічного забезпечення екологічної безпеки в аграрному секторі України і зумовлюють актуальність теми дисертаційного дослідження.

Метою дослідження є обґрунтування методологічних основ формування системи екологічної безпеки в аграрному секторі економіки.

Загострення екологічної ситуації в багатьох галузях економіки України, зростання

антропогенних навантажень на навколишнє природне середовище, нераціональне природо-користування потребують формування принципово нових концепцій економічного розвитку. Крім того, принцип сталого розвитку і є тією реальною концептуальною основою для формування системи поглядів та підходів взаємовідносин суспільства, людини і навколишнього природного середовища.

Сталий розвиток аграрного сектора та агроекосистем за сучасних умов неможливий без забезпечення екологічної безпеки, яка є одним з найважливіших компонентів національної безпеки, оскільки виконує подвійну функцію: як складова частина національної безпеки і як необхідна умова життєдіяльності

та забезпечення інших основних видів національної безпеки. Ідея системного об'єднання імперативів екологічної безпеки і сталого розвитку відкриває нові методологічні горизонти дослідження еколого-економічних проблем, розв'язання яких у подальшому буде сприяти формуванню сучасної стратегії екологічно збалансованого розвитку суспільства і природи [4; 5].

Розвиток наукових напрямів дослідження тієї чи іншої сфери діяльності обов'язково передбачає використання цілісного методологічного базису та його елементів, зокрема підходів, методів, теорій, які визначають цільове призначення практичних результатів дослідження (рис. 1).

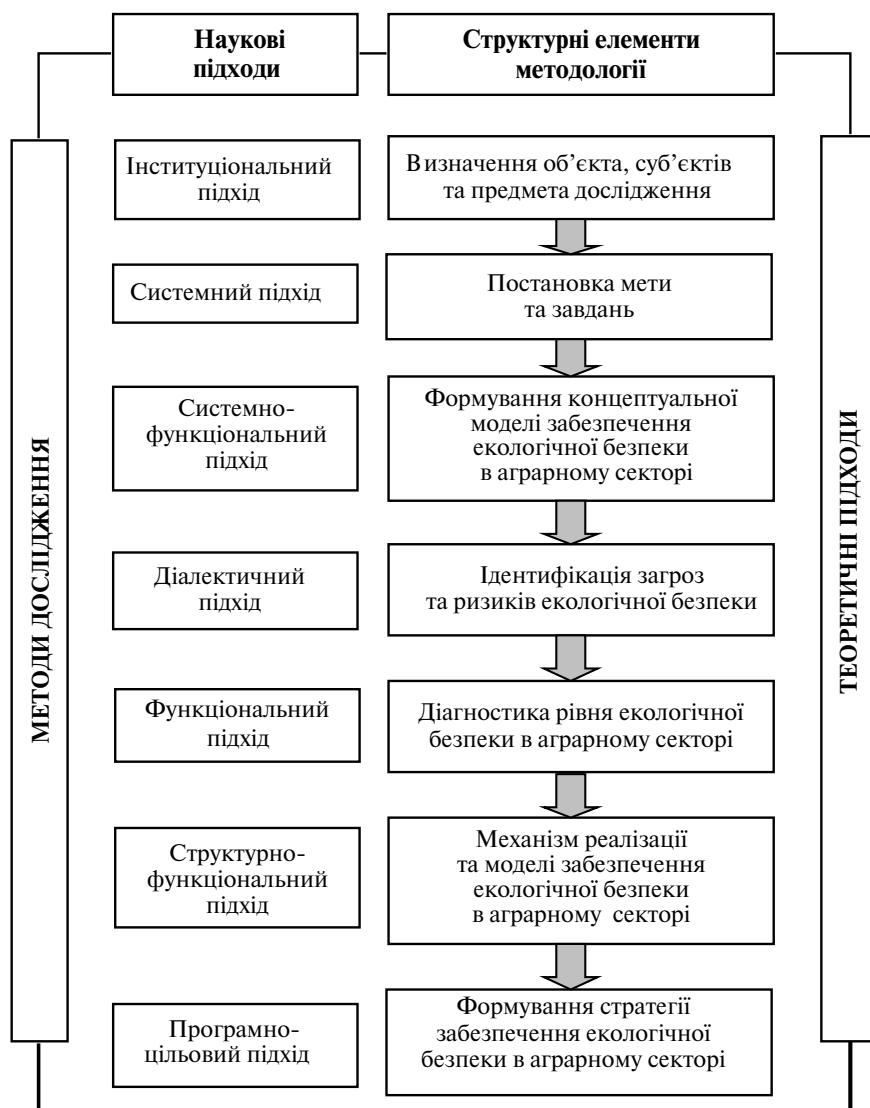

Рис. 1. Методологічний базис дослідження проблем забезпечення екологічної безпеки в аграрному секторі економіки

Джерело: авторська розробка.

Визначимося з основними складовими методології організаційно-економічного забезпечення екологічної безпеки: насамперед з об'єктом, наразі — агроєкосистемою. До основних суб'єктів організаційно-економічного забезпечення екологічної безпеки відносяться: державні органи влади, органи місцевого самоврядування та сільськогосподарські товаровиробники. Предметом дослідження є безпосередньо науково-методологічне обґрунтування організаційно-економічних основ забезпечення екологічної безпеки в аграрному секторі.

Після визначення реального об'єкта, предмета і суб'єктів дослідження чітко окреслюються мета й завдання. Основною метою є науково-методологічне обґрунтування організаційно-економічних основ забезпечення екологічної безпеки в аграрному секторі. На сьогодні акценти робляться на дослідженні процесів управління і забезпечення безпеки суспільства, формування нової парадигми розвитку економіки, на засадах системного аналізу закономірностей функціонування і розвитку об'єктів, а також їх інституціонального середовища. Інституціональний підхід передбачає розмежування предметів функціонування і повноважень на різних рівнях забезпечення екологічної безпеки.

Системний підхід сприяє формуванню відповідного формулювання суті досліджуваних проблем у конкретних науках і вибору ефективних шляхів їх розв'язання [1, с. 75]. Виокремлення цього підходу є найбільш очевидним, адже системне уявлення про екологічну безпеку як стану, що залежить від багатьох чинників, на сьогоднішні є найбільш логічним і структурованим інструментом її вивчення. Так, системний підхід передбачає аналіз проблеми забезпечення екологічної безпеки в аграрному секторі у взаємозв'язку з основними складовими цього процесу.

За визначенням основоположника системного підходу Карла Людвіга фон Берталанфі його суть полягає в реалізації вимог загальної теорії систем, згідно з якою кожен об'єкт у процесі його дослідження повинен розглядатися як велика і складна система і одночасно як елемент більш загальної системи [8]. Специфіка системного підходу полягає у тому, що він орієнтує дослідження на визначення механізмів, що забезпечують екологічну безпеку, а також виявлення взаємозв'язків складного об'єкта та інтерпретацію їх в єдине теоретичне ціле. Отже, системний підхід дає змогу провести аналіз і охарактеризувати екологічну безпеку, встановити проблеми її забезпечення, а також спрогнозувати її функціонування, з більшою ефективністю управляти поведінкою системи

забезпечення екологічної безпеки в аграрному секторі економіки.

Крім проблематики, першорядного значення набуває розробка нової парадигми забезпечення екологічної безпеки. Зважаючи, що процес забезпечення екологічної безпеки аграрного сектора в теоретико-прикладному аспекті є складним об'єктом дослідження, що насамперед зумовлено сукупністю різних елементів, які виконують різні функції, необхідним вважаємо застосування системно-функціонального підходу і відповідного інструментарію.

Можливість формування системно-функціонального підходу також обумовлено екологічною безпекою як комплексним поняттям, в рамках якого можуть бути виокремлені функціональні блоки, кожен з яких відображає певний напрям функціонування системи: концептуальний, аналітичний, інформаційний, інструментальний, продуктивний тощо. Внаслідок здійснення декомпозиції системи екологічної безпеки на складові ми розбиваємо загальну мету забезпечення екологічної безпеки (якою вона є за використання системного підходу) на функціональні елементи в рамках певних завдань [3, с. 51].

Різноманіття існуючих поглядів щодо сутності екологічної безпеки в аграрному секторі, а також необхідність їх систематизації як основи ефективного управління у цій сфері актуалізує питання про формування основних підходів до її оцінювання. За результатами проведеного дослідження існуючих підходів до оцінювання тих чи інших об'єктів пропонуємо застосовувати функціональний підхід для об'єктивного аналізу рівня екологічної безпеки в аграрному секторі. В основі функціонального підходу лежить розуміння рівня екологічної безпеки як сукупності умов і чинників, що становлять загрози, ризики та небезпеку для людини та агроєкосистем. Тому в процесі, оцінювання екологічної безпеки, зважати слід лише на найістотніші чинники, для яких будуть визначені характеристичні значення, що можуть бути отримані як відхилення фактичного значення від нормативного (порогового) значення.

Важливим елементом методології забезпечення екологічної безпеки в аграрному секторі є підхід до ідентифікації екологічних загроз та ризиків. Виклики, загроза та ризики є категоріями, сутність яких полягає у невизначеності реального очікуваного результату в ситуації управління та оцінювання [5]. Ці категорії мають діалектичну об'єктивно-суб'єктивну структуру. Тому ідентифікацію загроз та ризиків екологічної безпеки, а також форми їх прояву варто досліджувати з позиції діалектичного підходу.

Діалектичний підхід дає змогу обґрунтувати причинно-наслідкові зв'язки, процеси диференціації та інтеграції, постійну суперечність між сутністю і явищем, змістом і формою, об'єктивність в оцінюванні дійсності [1, с. 125].

Для формування механізму реалізації поставленої мети та концептуальної моделі забезпечення екологічної безпеки в аграрному секторі слід застосовувати структурно-функціональний підхід. Будь-який елемент механізму реалізації моделі забезпечення екологічної безпеки в аграрному секторі має виконувати конкретні функції, що задовольняють принципи та загальну мету цього процесу. Функціонування відповідних елементів забезпечується загальною організаційною структурою, що відповідає за реалізацію тих чи інших функцій відповідного елемента.

Структуризація об'єкта — необхідна умова його вивчення, що дає змогу виокремити, а потім описати істотні складники об'єкта — елементи, підсистеми, компоненти, зв'язки, властивості, функції тощо. Це, до слова мовити, спосіб пізнання ступеня складності процесу забезпечення екологічної безпеки в аграрному секторі на всіх рівнях (макро-, мезо- мікрорівень) дослідження структури системи. Сутність процесу чи явища як системи зводиться до його структури, однак реалізується в його функціях. Це надає можливість розглядати екологічну безпеку в аграрному секторі як структурно-функціональну цілісність, в якій кожний елемент (підсистема, компонент) має певне функціональне призначення, що повинне узгоджуватися із загальними цілями системи [7, с. 24].

Сукупність різних за рівнем, характером, масштабами прояву екологічних проблем в аграрному секторі, а також складності їх розв'язання, зумовлене своєрідністю територій, агроєкосистем та соціально-економічними умовами аграрного виробництва, що вимагають скоординованих дій, спрямованих на стабілізацію і поліпшення екологічної ситуації загалом. Розв'язання цих проблем багато в чому може сприяти стратегія забезпечення екологічної безпеки в аграрному секторі.

За визначенням низки вчених найефективнішим підходом до стратегії забезпечення екологічної безпеки та управління нею є програмно-цільовий підхід, що реалізує комплекс заходів і є системою специфічних форм і методів управління, спрямованих на реалізацію цільових програм; сукупність прийомів, що дають змогу продемонструвати розв'язання проблеми як ієрархію цілей, і визначених за рівнями спільності, значущості та доцільності, з наступним досягненням їх шляхом реалізації системи взаємозв'язаних заходів [7].

Методологічний блок організаційно-економічного забезпечення екологічної безпеки в аграрному секторі, окрім наукових підходів, має передбачати також конкретні методи дослідження, зокрема ті, що застосовуються в теорії систем, теорії організації, теорії ймовірностей, інституціональній теорії, математичній статистиці тощо.

Основні теоретико-методологічні положення забезпечення екологічної безпеки в аграрному секторі базуються на імперативах концепції сталого розвитку, теорії зовнішніх ефектів, теорії суспільного добробуту, загальної теорії безпеки, а також на низці державних концептуальних положень, зокрема: Концепції збалансованого розвитку агроєкосистем в Україні на період до 2025 року; Концепції національної екологічної політики України на період до 2020 року; Основних напрямках державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки тощо.

Використання вище перелічених підходів, теорій та методів надало можливість визначити основні принципи забезпечення екологічної безпеки в аграрному секторі економіки, а саме:

- *принцип пріоритету безпеки* для життя та здоров'я особи та суспільства загалом, загальнолюдських цінностей перед будь-якими іншими сферами діяльності;
- *принцип системності в забезпеченні екологічної безпеки*, що передбачає охоплення всіх суб'єктів екологічної небезпеки, всіх видів природних ресурсів і джерел впливу на довкілля;
- *принцип неприпустимості деградації* природних ресурсів агросфери та агроєкосистем загалом;
- *принцип презумпції потенційної екологічної небезпеки* будь-якої запланованої господарської діяльності в аграрному виробництві;
- *принцип превентивності*, за яким пріоритет у сфері аграрного виробництва повинен надаватися напрямам, що не провокують екологічних загроз та ризиків;
- *принцип збереження здатності* агроєкосистем, її компонентів забезпечувати свою стійкість;
- *принцип наукової обґрунтованості управління екологічною безпекою*, що передбачає зважене, поєднання екологічних і економічних інтересів суспільства на засадах наукових досліджень;
- *принцип достовірної інформації* про стан агроєкосистем та комплексний екологічний моніторинг аграрного виробництва;

- *принцип економічної відповідальності* як обов'язок природокористувачів відшкодувати збитки, завдані навколишньому природному середовищу, здоров'ю людей і майну фізичних та юридичних осіб унаслідок допущення екологічних правопорушень під час здійснення аграрного виробництва чи іншої господарської діяльності в аграрному секторі [5];

- *принцип обмеження сільськогосподарської діяльності* у разі загрози екологічній безпеці;

- *принцип господарського розрахунку* для узгодження екологізації виробництва на кожному конкретному підприємстві з його економічною ефективністю, прибутковістю.

Загалом, реалізація вказаних принципів передбачає розробку планів заходів, а також розробку і реалізацію заходів державної підтримки та регулювання у сфері охорони навколишнього природного середовища та раціонального природокористування в аграрному секторі економіки.

На підставі досліджень взаємозв'язків основних складових системи екологічної безпеки в аграрному секторі запропоновано структурно-логічну схему функціонування системи її забезпечення (рис. 2).

Система екологічної безпеки в аграрному секторі налічує низку елементів та підсистем, що тісно взаємодіють і логічно взаємодопов-

нюються. По-перше, це суб'єкти забезпечення екологічної безпеки (державні органи влади, органи місцевого самоврядування, сільгосптоваровиробники) та об'єкт (агроекосистема), безпеку якого ці суб'єкти мають забезпечити, принципи і функції забезпечення екологічної безпеки. Основною ціллю системи забезпечення екологічної безпеки в аграрному секторі є запобігання виникненню, виявленню екологічних загроз та ризиків, локалізація і ліквідація. Для реалізації цієї цілі формуються та виконуються завдання з урахуванням специфіки об'єкта забезпечення екологічної безпеки. Знання сутності принципів дає змогу суб'єктам свідомо організувати свою діяльність і відповідно впливати на процес забезпечення екологічної безпеки в аграрному секторі.

Основне місце у формуванні стійкого механізму управління займає інформаційно-аналітична підсистема забезпечення екологічної безпеки. Визначення інформаційно-аналітичного забезпечення екологічної безпеки в аграрному секторі економіки трактується як сукупність взаємовідносин, що формують інформаційне поле навколо діяльності суб'єктів господарювання, яке охоплює питання реалізації екологічної політики, поширення інформації щодо виконання екологічних завдань та дає змогу реалізовувати найперспективніші способи і методи мінімізації негативного впли-

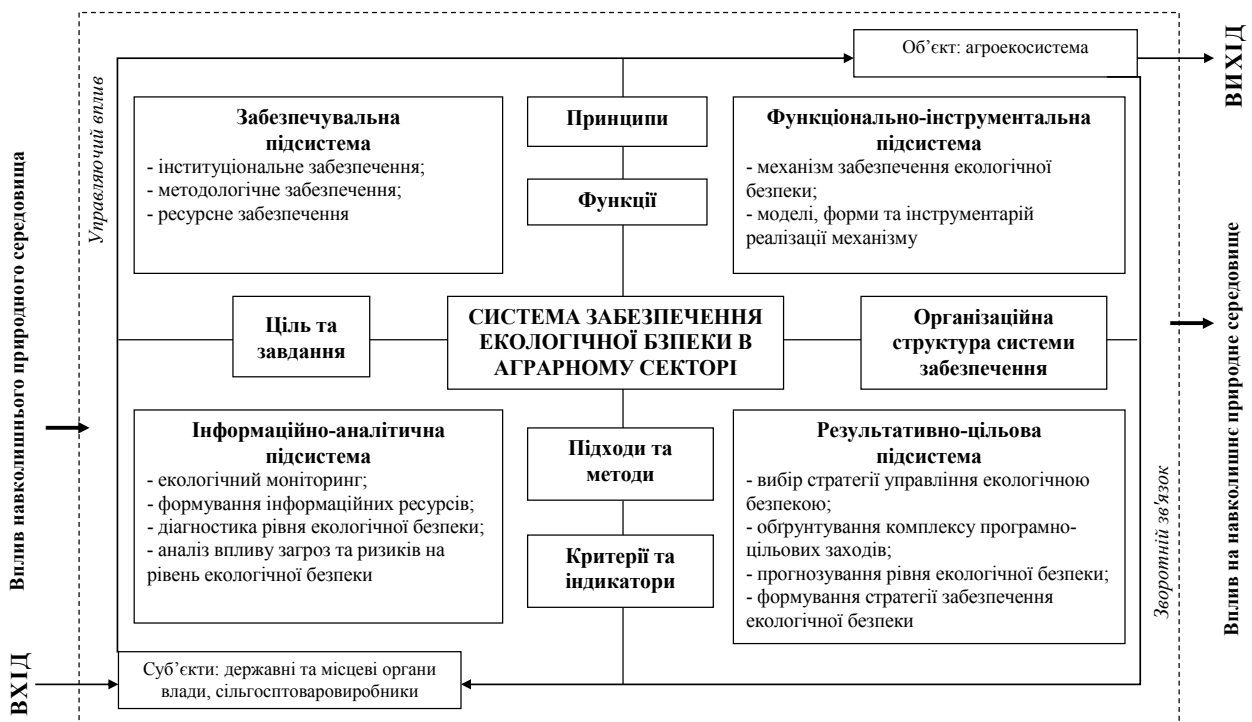

Рис. 2. Структурно-логічна схема системи забезпечення екологічної безпеки в аграрному секторі

ву на агроєкосистеми. Важливим елементом реалізації процесу забезпечення екологічної безпеки в аграрному секторі є система критеріїв та індикаторів, що уможливають оцінку екологічно орієнтованого розвитку, кількісне визначення рівня екологічної безпеки та ранжирування її видів.

Наступною складовою екологічної безпеки аграрного сектора є забезпечувальна підсистема, що є сукупністю формальних та неформальних норм і правил, а також організаційних елементів та ресурсів, за допомогою яких суб'єкт впливає на об'єкт для досягнення цілей екологічної безпеки і виконання завдань, поставлених перед нею [6].

Одним із основних елементів забезпечення екологічної безпеки в аграрному секторі є функціонально-інструментальна підсистема, основою якої є механізм її забезпечення. Отже, механізм забезпечення екологічної безпеки в аграрному секторі налічує сукупність форм, інструментів, важелів, моделей щодо нейтралізації і ліквідації загроз та ризиків, а також запобігання екодеструктивним процесам та деградації агроєкосистем. Механізм забезпечення екологічної безпеки в аграрному секторі реалізується через основні прогнозні сценарії розвитку подій, що функціонують у рамках результативно-цільової підсистеми.

ВИСНОВКИ

Реально існуючі загрози екологічній безпеці підтверджують необхідність вдосконалення системи і процесу її забезпечення, що передбачає їх запобігання, виявлення та локалізацію, а також формування безпосередньо ефективного механізму запобігання виникненню небезпеки для здоров'я людей та деградації природних ресурсів і біорізноманіття від можливого негативного впливу екодеструктивних чинників на навколишнє природне середовище. Тому дуже важливо, на відміну від традиційного уявлення, розглядати систему екологічної безпеки в аграрному секторі не як елемент екологічної політики, а як сукупність елементів (суб'єкти, об'єкт, цілі, завдання, принципи, організаційна структура тощо) та взаємопов'язаних підсистем: інформаційно-аналітичної, забезпе-

чувальної, функціонально-інструментальної, результативно-цільової.

Досліджені методологічні основи формування системи екологічної безпеки в аграрному секторі економіки, що передбачають сукупність підходів, методів, теорій, дасть змогу у подальшому більш системно формувати управлінські заходи щодо збалансованого забезпечення цього процесу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Єріна А.М. Методологія наукових досліджень: [навч. посіб.] / А.М. Єріна, В.Б. Захожай, Д.Л. Єрін. — К.: Центр учбової літератури, 2004. — 212 с.
2. Мішенін Є. Організаційно-економічний механізм аграрного природогосподарювання: теоретико-методологічні орієнтири формування / Є. Мішенін, І. Ярова, Н. Мішеніна // Вісник Львівського національного аграрного університету. (Серія: Економіка АПК) — 2013. — № 20(2). — С. 93–101.
3. Могилевский В.Д. Методология систем (вербальный подход): монография / В.Д. Могилевский. — М.: Экономика, 1999. — 251 с.
4. Россинская М.В. Сущность эколого-экономической безопасности и проблемы ее обеспечения / М.В. Россинская, А.В. Гвоздикова // Современное состояние и перспективы развития экономики регионов России: Сб. науч. тр. Ставроп. ГАУ., 2003: Изд-во «АГРУС» — С. 126–128.
5. Фурдичко О.І. Основні напрями наукових досліджень в агроєкології [Електронний ресурс] / О.І. Фурдичко // Наукові доповіді Національного університету біоресурсів і природокористування України. — 2014. — № 7. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nd_2014_7_26
6. Хринюк О.С. Система забезпечення економічної безпеки підприємства: основні елементи [Електронний ресурс] / О.С. Хринюк, М.Р. Корчовна // Ефективна економіка. — 2015. — № 3. — Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua>
7. Чмиленко Ф.О. Методологія та організація наукових досліджень: [посібник до вивчення дисципліни] / Ф.О. Чмиленко, Л.П. Жук. — Д.: РВВ ДНУ, 2014. — 48 с.
8. Ludwig Von Bertalanffy. General system theory. Foundations, development, applications / Ludwig Von Bertalanffy. — New York: George Braziller, 1968. — 296 p.